

դեր խաղացած էին եւ երբեք՝ առաջնակարգ, գոհ էին իրենց հողերով, եւ անձնատուր անոնց բարգաւաճման: Այս պատճառաւ Բագրատունեաց ուղղակի թշնամական հակառակութեան չէին բախած, այլ առ առաւել իրր Մամիկոնեանց մտերիմ տոհմ՝ կասկած ու զգուշութիւն կը ներշնչէին: Բայց ահա յանկարծ փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ Կամսարականաց դիրքին մէջ, եւ այն՝ ընդդէմ Բագրատունեաց: Աշոտ կ'անտեսուի եւ Ներսէս կ'ընտրուի: Ասով Կամսարականք կը դառնային առարկայ նախանձի եւ զոհ բագրատունեան տոհմաջինջ իշխանատենչ քաղաքականութեան: Սմբատ Բագրատունի՝ Ներսէսի յաջորդն արդէն ձեռք կ'առնու Մամիկոնեաններն ու Կամսարականները տկարացնելու ծրագիրը (Laurent, 204): Անկարելի է այդ ծրագրին իրագործումը քայլ առ քայլ հետապնդել: Սմբատ հիմ կը դնէր քաղաքականութեան մը, որ հօրենական հողային ժառանգութեան հետ միասին կը փոխանցուէր յորդուոց յորդի, եւ մեզի ծանօթ է՝ յամառ խուլ կռուին միայն վերջնական արդիւնքը: Ը. դարու վերջը Կամսարականք Հայաստանէ կը ստիպուին հեռանալ:

Հ. Ս. ԿՈՒՅԱՆ

ԱՆՅԱՅՏԱԿԱՆ ԿԱՐԵՆՆԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

ԺԶ. ՈՒ ԺԷ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ա.

Հայ հանրային հոսանքների ու աշխարհայեացքների պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի աղանդների ուսումնասիրութիւնը:

Միջին դարերում ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս եւ Հայաստանում եկեղեցին լինելով տիրող դասակարգի կազմակերպութիւններից մէկը՝ ենթարկւում էր այն բոլոր գաղափարական յարձակումներին, որոնք ուղղւում էին իշխող կարգերի դէմ: Ուրիշ երկիրների նման մեր աշխարհում էլ այս բողոքներն ստանում էին կրօնա-

կան-աղանդաւորական կերպարանք: Հանրային ընդդիմադիր հոսանքը Հայաստանում ու հայ միջավայրում էլ հրապարակ էր գալիս հերձուածի դրօշով: Միջնադարեան ամբողջ հազարամեակի ընթացքում այս հանրային ընդդիմադիր կուսակցութիւնը իւր աջակողմեան ու ձախակողմեան թեւերով փութորկել է հայ իրականութիւնը բոլորօրիտոն, մծղնէ, պօղիկեան, թոնդրակեցի, արեւորդի ու այլ անուններով՝ մերթ արտայայտուելով իրրեւ յարատեւ ու լայն զանգուածային հոսանք եւ երբեմն էլ առկայծելով իրրեւ անձուկ ու վաղանցուկ, բայց այնուամենայնիւ նշանակալից միջադէպ:

Մի ժամանակ մեղանում հեղինակները հայ աղանդների մասին խօսելիս իրենց ասելիքը վերջացնում էին Լաստիվերացու, Նարեկացու, Մագիստրոսի դարաշրջանի թոնդրակեցիներով, որոնք այսպիսով ներկայանում էին հայ աղանդաւորական շարժման վերջին օղակ: Քչերն էին յիշում այնպիսի մի երեւոյթի մասին, որպիսին էր Գաւիթ Ծարեցու կամ, աւելի ճիշտը, Գառնեցու ելոյթը հայոց ՈՂԹ (== 1250) թուականին: Տիրող կարծիքն ընդհանրապէս այն էր, որ միջնադարի աւարտի հետ աղանդաւորական հուրն էլ մարում է հայ ժողովրդի ծոցում:

Այս դրութիւնը տեսւում է մինչեւ 1880 թուականը, երբ հետախոյզ Ալեքսանդր Երիցեանը յայտնագործում է¹, թէ նոր դարի հարիւրամեակներում, յատկապէս ԺԸ. ու ԺԹ. դարերում գոյութիւն է ունեցել մի աղանդաւորական շարժում: որ Տաճկահայաստանից անցել է Ռուսահայաստան, բաւական ժամանակ յարատեւել է Շիրակում՝ վերջ ի վերջոյ յարելով ու ձուլուելով բողոքականութեան հետ: Գրականութեան մէջ այս հերձուածը յայտնի է «նոր թոնդրակեցիք» անունով, որոնց պատմութեան ամենահին թուականը 1782ն է, երբ գրուել է այս աղանդի գաւառները պարունակող աշխատութիւնը, որ կրում է «Բանալի ճշմարտութեան» անունը:

Երիցեանի յայտնագործութիւնը, որ հայ աղանդների պատմութիւնը հարստացնում էր նոր օղակով, ուսումնասիրողների առաջ դնում էր մի կարեւոր հարցմունք, որին պէտք էր պատասխանել: Եթէ հայ աղանդաւորական շարժումը, որ կարծում էին, թէ դադարել է թոնդրակեցիների՝ պատմաբեմից չքանալով կամ առաւել Վաւիթ Ծարեցու միջադէպով, կրկին

¹ «Փորձ», Հանդէս, Թիֆլիս 1880:

միտում եւ վառում է ծղ. ու ծծ. դարերում, ապա անհնարին է, որ նոյն շարժումը լիովին դադարած կամ չքացած լինի միջին ժամանակաշրջանում, այն է 1250 թուից մինչեւ 1782ը: Անհնարին է, որ չլինէին միջնորդ օղակներ ծղ., ծծ. ու ծծ. դարերում էլ:

Որքան էլ a priori ընդունելի լինէր հայ աղանդաւորների գոյութիւնը յիշեալ դարերում, այնուամենայնիւ 1880 թուականից մինչեւ օրս, վերջին 50 ամեակի ընթացքում չեն առաջագրուել թանձրացեալ տուեալներ, որոնք ապացուցէին, թէ Դաւիթ Ծարեցուց մինչեւ Յովհաննէս Վահագնունին — նոր թոնդարկեցող նշանաւոր ներկայացուցիչը — ճիշտ որ եղել են աղանդներ ու աղանդապետներ: Թողութիւն նպատակն է մատնանշել ու ընդգծել մի քանի հատուածներ, որոնք վկայում են, թէ գոնէ ծծ. ու ծղ. դարերի մասին կարող ենք ասել, որ այն ժամանակ մեզանում գոյութիւն են ունեցել աղանդաւորական շարժումներ:

Բ.

Այս հարեւրամեակներում մի աղանդաւորական շարժում բռնկում է բուն Հայաստանում, իսկ միւսը՝ հայ գաղութներից մէկում:

Բուն երկրում հերձուածողական շարժում սկսողը մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն է, որի մասին պատմում են Զաքարիա սարկաւազն ու Գրիգոր Վարդապետ Դարանաղին:

Ինչ էր նրա իսկական անունը, յայտնի չէ: Զաքարիան նրան կոչում է Մեխլու քաւա կամ Մեխլու վարդապետ, իսկ Դարանաղին՝ սոսկ Մեխլոյ:

Սրա կեանքի առաջին շրջանի մասին տեղեկութիւններ տալիս է գլխաւորապէս Զաքարիան: Վերջինիս ասելով՝ Մեխլուն «էր այր մի Աղուան, որ այժմ ասեն Ուտի, ի Գանձակ քաղաքէն Աղուանից»: Վանական կրթութիւնն ստանում է Աղուանից Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի օրով Գանձասարում, որտեղ նրան տալիս են աւագ սարկաւագութեան աստիճան: Մեխլուն ճարտար ու լեզուանի մարդ է լինում: Վանքի պիտղքների համարն րան ուղարկում են գաւառ, թերեւս պտղի եւ արլն հաւաքելու, բայց սա՝ օգտուելով առթից՝ քարոզութեան է սկսում:

«Իսկ նա գնացեալ ձեւացոյց զինքն վար-

դապետ եւ քարոզէր թիւր եւ անուղիղ հայհոյանս եւ չարաբանութիւնս¹»:

Գանձասարում լսում են գաւառում սկսուած շփոթի մասին: Կաթողիկոսը յետ է բերել տալիս քարոզիչ սարկաւագին, կարգաւորած անում եւ պատուիրում է վանքում մնալ, իբրեւ «ծառայ միաբանից», «որպէս անուսումն մուշտեսի»: Սակայն միջադէպը սրանով չէ վերջանում: Գործը հասնում է Գանձակի իշխան Դաւութ-Խանին, որը բռնում է Մեխլուի կողմը. բերել է տալիս կաթողիկոսին, տուգանում եւ հարկադրում, որ Մեխլուն նորից կարգաւոր ձեռնադրէ եւ քարոզելու արտօնութիւն տայ: Կաթողիկոսը երկիւղեց կատարում է Խանի պահանջը, եւ Մեխլուն այնուհետեւ սկսում է բացայայտ քարոզութիւնը:

Իսկ Դարանաղին Մեխլոյի կեանքի առաջին շրջանի մասին պատմում է համառօտակի:

«Եւ էր այս Մեխլոյս յերկրէն յԱրեւելից եւ եկեալ ի Սահաթի-կոսին յԱրարատին եւ յայլ շրջակայ գաւառս նոցա եւ վարդապետական անուամբ շրջելով յամենայն արեւելայսն կոյս մինչեւ ի Պարսկաստան...²»:

Ինչ էր քարոզում Մեխլուն:

Նրա քարոզն, ինչպէս պատմում են Զաքարիան ու Դարանաղին, որոնք կարող էին նրան վարկաբեկելու նպատակով նոյն իսկ ուղեցնել նրա ասածները, շատ չափաւոր բնոյթ ունի: Նա չէ քննադատում եկեղեցու աշխարհայացքի հիմնական կէտերը, գաւառները, վարդապետութիւնը, խորհուրդները: Մարդեղութիւնը ժխտողներից չէ եւ ոչ էլ խաչամարտ է: Մեխլուն դժգոհ է եկեղեցական նուիրապետութիւնից, դէմ է միմիայն կուսակրօնութեան կամ, ինչպէս ասում են, «սեւ հոգեւորականութեան», որը նրա ասելով պղծակրօնութիւն է լոյ:

«Եւ ելեալ քարոզէր զարտուղի: Եւ եղել թշնամի արեղայից եւ ուր տեսանէր արեղայ, մերկացուցանէր եւ բրածնծ առնէր: Եւ ասէր ցօղովուրդն. ով որ արեղայի տայ ինչ, ինքն ի գօթիքն իջանէ: Քանզի ոչ է արժանի արեղայն առնել պատարագ, վասն զի շնացողք են եւ պիղծ: Այլ երկուն արժան է առնել պատարագ, զի սուրբ ամուսնաւ կայ...³»:

¹ Զաքարիայ սարկաւագի «պատմագրութիւն», հատոր Ա, Վաղարշապատ 1870, էջ 47:

² Գրիգոր վարդապետի կամախեցոյ կամ Դարանաղեցւոյ «Ժամանակագրութիւն», հրատ. Մեքրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ 1915, էջ 456:

³ Զաքարիա, նոյն հատոր, էջ 48—49:

Զաքարիայի ասելով՝ Մեխլուն այնքան է առաջ գնում արեղաճաշածութեան մէջ, որ սկսում է սեւագլուխների ջարդ քարողել: Քանաքեռի եկեղեցում տուած քարողի ժամանակ, — ասում է Զաքարիան.

«Ղօղանջէր դէպ յարեղայսն եւ ասէր. ով որ որ սպանանէ արեղայ մի, այլ ոչ գոյ հարցումն մեղաց նորա, այլ երթայ յարքայութիւնն Աստուծոյ¹»:

Զաքարիան Մեխլունին ժամանակակից չէ, բայց մօտ է ժամանակով: Աղանդաւորի քարողչութեան տարիներում պատմագիրը կամ ծնուած չէր եւ կամ շատ փոքր էր², եւ վերջինս տեսել է առաջնի ժամանակակիցներին միայն՝ սրանց պատմածներից քաղելով իւր տեղեկութիւնները նրա մասին: Դարանաղջին, ընդհակառակը, ժամանակակից է, բայց բուն երկրից հեռու գտնուելով Մեխլունի մասին նշոյնպէս «ի լոյս» է պատմում: Սակայն եւ այնպէս թէ Զաքարիայի ու թէ Դարանաղջու ասածներն իրար բռնում են եւ հաստատում, որ նրանց պատմածի կորիզը ճիշտ է եւ ոչ թէ յերևած:

Դարանաղջին էլ է գրում, որ Մեխլունի քարողը բացառապէս ու առհասարակ կուսակրօն հոգեւորականութեան դէմ էր:

«Ոչ երիցոյ եւ ոչ աշխարհականաց հակառակութիւն չունէր, այլ միայն ի հետ սեւագլուխոց: Հետ լաւացն եւ վատացն միապէս մարտնչէր եւ մաքառէր³»:

Ըստ Զաքարիայի՝ երբ Մեխլուն իւր հետեւորդներով Աղուանից աշխարհից դալիս էր Գեղամայ գաւառը, «կապեալ ունէր հինգ արեղայ⁴»: Իսկ ըստ Դարանաղջու՝ նա արեղաճաշածութեան ու արեղաջարդի հրաման էր ձեռք բերել պարսից շահից ու խաներից:

«...ի վերայ արեւելից սեւագլուխացն հրովարտակ հանելով ի Շահէն եւ այլ խաներացն, ուր եւ գտանիցէ թէ արեղայ անուն, թէ եպիսկոպոս անուն եւ թէ վարդապետ անուն, սպանանիցէ եւ զբազումս հալածեսցէ յաշխարհէն Հայոց, որպէս եւ արար բազմաց⁵»:

Բացի այսպէս ընդհանուր բառերով գրելուց, թէ «զարեանց հեղմունս գործէր¹», Դարանաղջին պատմում է մի յատուկ դէպքի մասին էլ: Մեխլուն հետապնդում է մէկ եպիսկոպոսի ու մի արեղայի՝ սպանելու նպատակով, իսկ սրանք փախչելով մի պառակտ տուն՝ թաղնում են ցորենի փեթակի մէջ՝ «թաղեալ ի ցորենան»:² Հալածիչը կասկածելով, թէ ցորենի մէջ մարդկայ, նիզակով հարուածում է «ի մէջ ցորենոյն»:³ «Չգիտացաք, — աւելացնում է Դարանաղջին, մեռանիլն եւ զկեալ նոցա²»:

Իսկ Զաքարիան գրում է, թէ նրա քարողից ազդուած՝ ոմանք փորձում էին արեղայ սպանել, որ արքայութիւն գնան: Այսպիսի մէկն է Քանաքեռից Թուրթակենց Յակօրը, որը երբ գնում է Մեխլունի մօտ իւր մեղքերը խոստովանելու եւ ապաշխարութիւն խնդրելու, արեղաճաշածից պատուէր է ստանում:

«Ե՛րթ, սպան արեղայ մի եւ բեր ի մոյն եւ յարենէն, զի կերայց զմիսն եւ արբից զարիւնն եւ արարից պատարագ եւ զբառանամեայ մեռեալն յարուցից, յայնժամ լիցի թողութիւն մեղաց քոց»:

Շարունակութիւնն այնքան հովուերգական է եւ այնքան գունեղ է պատմած, որ աւելորդ չենք համարում ամբողջութեամբ մէջ բերել:

«Եւ հաւատացեալ յիմարն այն եւ ի նոյն գիշերին գնացեալ ի դուռն վանիցն եւ սպասէր, զի թերեւս ելցէ Միքայէլ արեղայն... զի նա էր փոքր, քան զայլն: Եւ տեսանէ, զի ահա եկն Փիլիպպոս եպիսկոպոսն: Եւ այլն Յակօվը յարեալ ի վերայ նորա, եւ կարկառեաց զնաճախն ի վերայ գլխոյ եպիսկոպոսին: Եւ ասէ եպիսկոպոսն,

Գժուեցա՛ր, Յակօվը:

Եւ ասէ Յակօվըն.

— Մեղայ քեզ, Տէր Փիլիպպոս. զի ես կարծեցի, եթէ Միրանն ես: (Ձի առաջին անուն Միքայէլին Միրան էր):

Եւ պատմեաց նմա Յակօվըն զամենայն:

Իսկ եպիսկոպոսն խրատեաց զնա եւ ասէ.

— Նա ոչ պատարագող է եւ ոչ մեռեալ յարուցանող, այլ այս է, զի զքեզ մարդասպանս առնէ եւ արեան տէր:

Եւ գնաց, էլ Յակօվըն ո՛հ եւ աւաղ կարգալով ինքեան³:

¹ Զաքարիան, նոյն հատոր, էջ 52:

² Զաքարիան Յովհաննափանքի կոնդակը գրել է հայոց ՌՃԱԶ (= 1687) թուականին 60 տարեկան հասակում, ուրեմն ծնուել է մօտաւորապէս 1627 թն: Հմմտ. Զաքարիա, Գ. հատոր, Աղաբաղապատ 1870, էջ 2:

³ Դարանաղջի, էջ 457:

⁴ Զաքարիա, Ա. հատոր, էջ 49:

⁵ Դարանաղջի, էջ 470:

¹ Դարանաղջի, էջ 471:

² Դարանաղջի, էջ 472:

³ Զաքարիա, Ա. հատոր, էջ 52—53:

Անշուշտ Մեխլուի արիւնարբութեան մասին պատմածների մէջ չափազանցութիւններ կան: Սակայն մի բան անկասկած է: Յանձին Մեխլուի հայ աղանդաւորական շարժումը հանդէս էր բերում մի պարագլուխ, որ չէր դաւանում «մի հակառակ կալ չարին» կրաւորական սկզբունքն, այլ կռուի տենչով համակուած՝ պատրաստ էր մաքառելու հատու միջոցներով, քննադատելու նաեւ հրով ու սրով:

Երեւան:

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԴԱՆԵՐԵՆ

(Շարունակելի):

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՅԻՄ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՐԱՌԻՍԱԿԻ

ԱՌԱՍՏՈՒԱԾԱՊԱՏԻ ՏԻՐ

Հ. ԱՐՍԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՅՏԸՆԵԱՆ

ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՂԱՄԻՆԱՅ

ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՏՆ ԼԱՐԱՅ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ ՎԻՆԵՆԱՅ

Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշանի Հայք-ասֆէ յայն գրուածոց կարգէն է՝ որ շատ քանի դիւրութեամբ եւ համարձակութեամբ կը յօրինուին եւ ի հրապարակ կը հանուին քան թէ կը քննադատուին, ստելով զբան գաղղիացի թատերագուին՝ որ կ'ըսէ, թէ Անաշխատ է խըճբիճ, եւ դժուարին է արուեստ¹:

Մեթոդ եւ կարգաբանութիւն՝ ոչ ինչ. հրատարակութիւն՝ ոչ ինչ. սրամտութիւն եւ քննադատական ոգի՝ ոչ ինչ. փոյթ եւ խնամ ստուգադրութեան եւ ուսումնական ճշդութեան՝ ոչ ինչ. այլ անբաւ խառնակութիւն հայ, յոյն, լատին, գաղղիերէն, արաբիկ, պարսիկ եւ թուրք բառերու, որ բնդ միմանս կը կռուին, — վկայութիւնք ի տպագրեալ մատենից՝ ի անհաստատութեամբք եւ անճշդութեամբք, իսկ ի Չեռագրաց՝ թերատ եւ կրճատ, եւ այն՝ յետին խամութեամբ եւ անհոգու-

թեամբ, — ծանրատաղտուկ կրկնութիւնք մի եւ նոյն հայերէն կամ օտարալեզու բուսոյ անուան, որ եւ յաճախ խեղաթիւրեալ ձեւերով կը յեղձեղուին իբր զանազան բոյսք, — տղայական ստուգաբանութիւնք, — ցուրտ եւ անհամ բանաստեղծութիւն, — ցրտագոյն եւ անհամագոյն հագեւորութիւն: Աւաթիկ Հայկական Բաժնեկցութիւնը, զոր լաւ եւս էր կոչել Հայկական Խառնեղաճարութիւն, ուր անհամագիրութեան, բժշկութեան, գեղագործութեան, կենդանաբանութեան, հանաբանութեան եւ խոհանարարութեան բառեր՝ որպէս բուսոց անուանք կը ներկայացուին եւ կը նկարագրուին՝ հանդերձ իւրեանց կարծեցեալ հոմանիշներովն յայլեւայլ բարբառս, թող զայնպիսիս որ հայ լեզուի մէջ անէ անգոյ եւ ամենեւին: Ի հաստատութենէ Մխիթարեան Տպարանին՝ Մխիթարեանի անուամբ այսպիսի տխմարական եւ տգիտական դիրք գեռ եւս հրատարակեալ չէր: Խիստ է բաւական, գիտեմ, բայց ոչ անիրաւ, ինչպէս ամենայն ճշմարտասէր մարդ կարող է ինքնին վկայել՝ եթէ իբրեւ զիս աշխատութիւն յանձն առնու մանր քննելոյ զՀայք-ասֆէ:

Երբ յամին 1895 հաղիւ երեքամեայ ժամանակի մէջ (27 Մայիս — 16 Ապրիլ) գրեցի զիմ քննադատութիւն եւ յղեցի նոյն տարւոյ Սեպտեմբերի առաջին օրը առ մեծարգոյ օտացոյղն՝ Տ. Գուրգոն Լուսինեան. համոզումս այն չէր որ զբոլոր վրիպակս եւ այլանդակութիւնս Հայք-ասֆէ հաւաքած եւ յանդիմանած էի. հարկաւոր ճշմարտութիւն: Թէպէտ եւ ներքին ձայն մի կ'աղղէր ինձ թէ ամենայն հաւանականութեամբ սխալած էր եւ յայտնի «բաղմահմուտ» հեղինակն «Հմտալից եւ ճոխ պարունակութեամբ բնորդ երկրիս¹, սակայն ես սովորեալ գոյով հռչակել իբր ճշմարիտ զայն միայն՝ յոր վստահ եմ կամ գրեթէ վստահ, թող ի միակողմն զհարկաւոր երկրաբանին, եւ շատացայ ինչ ինչ Յաւելիս հաղորդելով առ աղանդական օտացոյղն ի 14 Մարտի 1896. յուսալից էի որ Հ. Ալիշանի գլխաւոր առաջնորդն — Լեւկերի գաղղիական թարգմանութիւնն Իպն էլ-Պէյթաւրայ — վաղ կամ անագան պիտի լուծէր զիմ տարակուսանաց մեծագոյն մասնն (զէթ արաբականին նկատմամբ):

Յետ երկար թղթագնացութեան եւ խուզարկութեան, — զի ապառեալ կ'ըսուէր մատենան,

¹ Չակերտներով նշանակեալ բառերն են յայնմ ծանուցմանէ Հայք-ասֆէ զոր գրած է Վենետիկի Մխիթարեան օմն եւ Արեւելեան Մատենադարանի հրատարակած իւր 1895 տարւոյ ութ ամսաթիւերէն ծածկութիւն վերջոյ, Ապրիլ 1 եւ 15, Մայիս 1 եւ 15, Յունիս 1 եւ 15, Յուլիս 1 եւ 15: Չեմ զարմանար որ «Հմտալից եւ ճոխ պարունակութեամբ բնորդ երկրիս» առաջնակարգ թիկունք եղած ըլլայ Հ. Միւսէն Երեմեանի, ինչպէս կ'ըսէ նա ի ծանուցման իւր երկասիրութեանն Բաժնեկցութեան Գաղղ. եւ Հայ Բարձրագիտական Բաժնեկցութեան. «Գիտական բառերու մասին առաջնակարգ թիկունք եղած է այս գործին Վ. Հ. Քալանթարի Հայերէնագիրքն» ընդարձակ բնորդ բառագիրքն. իսկ ընտանց մասին Վ. Հ. Ալիշանի Հայք-ասֆէ: Ծանուցումն եհասաւ ի Ս. Ղազարու վանաց ի Մարտ ամենեան տարւոյս (1898):

¹ «La critique est aisée, et l'art est difficile», Destouches.